

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԾՈՓԸԻ ԴԻՑԱԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ԵՌՅԱԿԻ ՇՈՒՐՋ

Հայոց ենագոյն աստվածների բազմաշերտ կերպարներում կարելի է առանձնացնել ստապելարանական եաականիչների երկու խամբ: Դրանցից ստաջինի մեջ խմբավորվում են այն եաականիչները, որոնք ուղղակի կայի մեջ են սալյալ աաովածութան անձնավորած բնական – սիեզերական ելույթների եեա, իսկ երկրորդ խմբի մեջ՝ նրանք, որոնք գալիս են ալյալ աաածա սատեմական ցախաիպերից: Դրանց առկայութամբ են ձևավորվել ցախնական կերպարները ինչպես եայասական դիցարանի գլխավոր եոյակի՝ *U.GUR, *INANNA, *Izzi-istanu, այնպես էլ ցախատիպերը եայոց եին սումարի ամսվա երեք աասնորյակների աաաջին օրերին (1-ին, 11-րդ, 21-րդ) իրենց անանները ալած աաովածների՝ Արեգի, Նրեզկյանի, Գրգուռի, վերջիններիս ժառանգորդ – գազանեոների՝ Արամագդի, Անաիլի, Վահագնի և վիպական Ծալինարի, Սանասարի, Բաղդասարի՝:

Հնդեվրասական Ընդրոպի աաածու ժառանգորդներից է եամարվում լեոների պաշասմոնքին առնչված եին խեթական Պիրվալ աստվածութունը (եմմա. խեթ. peruna «Ժայռ», գոթ. fairgwa «լեռ» և այլն): Pirwa/Perwa/Perua դիցանվան ենդեվրոպական ցախաձևն եամարվում է *Perunos-ը (եմմա. եին. սլաւ. Perun)²: Խեթական դիցարանում Պիրվալ կորցրել էր շանրառաք աաովածութան իր ֆունկցիաները, պառնկերացվում էր եեծյալ երիտասարդ զինվորի տեսքով և, բառ ալդմ, ցույնացվում էր խառնական Շովալչկա աստվածութան եեա, որը ևս կարող էր եանդես գալ եեծյալ զինվորի տեսքով³: Հեազեեաե պաշտամանքային ոլորտի եեանարեմ մղված Պիրվան ալեի ուշ անեեաացել էր խեթական դիցարանից⁴: Տարօրինակ է, որ ցույն անվամբ մի աստվածութուն եիշաաակված է Խեթական քազավորութան գոյութան վերջին շրջանում, այն էլ ոչ թե ալդ երկրում, այլ ոչ խեթական մի երկրում՝ Իսուվայում, կամ այլ կերպ աաած, ենագոյն Ծուիքում (ուրարտական արձանագրութանների Supra երկրում)⁵: Խեթական Տուլխալիա IV քազավորի (1265-1235 թթ. մ.թ.ա.) պաշամոնքային երովառաակում եիշաաակվում են.

62. ŠA ^{ur}Ne-ni-ša-an-ku-wa ^{ur}Pi-ir-wa-as ŠA ^{ur}Du-ru-wa-du-ru-wa

63. ^{ur}Pi-ir-wa-as ŠA ^{ur}Ik-šu-na ^{ur}Pi-ir-wa-as

64. *INANNA ^{ur}Šu-ul-la-ua ^{ur}U ^{ur}Ha-la-ra-a DINGIR. LU ^{meš}

65. DINGIR. SAL ^{meš}HUR. SAG ^{meš}ID ^{meš}ŠA KUR ^{ur}l-šu-wa.⁶

62.«Նեմիսանկուվա քալաքի Պիրվալ աասվածը, Դարուվադարուվա քալաքի 63. Պիրվալ աստվածը, Իկսունա քալաքի Պիրվալ աստվածը, 64.Ինաննա դիցունին՝ Սուլամա քալաքի, Ու աստվածը՝ Խալարա քալաքի, աստվածները, 65.դիցանիները լեոների [և] զեաերի՝ Իսուվա երկրի»:

Ինչպես տեսնում եք, ենդեվրոպական Ամարոպի աաածուն եամապաաախանող աստվածութան կար խառնական դիցարանի գլխավոր եոյական: Դա եոյա-

¹ Ս. Պ և Ս Ր Ս Յ Ա Ն, Հին հայոց եամման ամսույ խորհուրդը, «Հանդես ամսօրեայ», 1996, էջ 420-439:

² В. И. в а н о в, Пирва, Мифы народов мира (այսուհետև՝ МНМ), т-П, М., 1988, стр.313.

³ Նույնը: В. Иванов, В.Топоров, Исследования в области славянских древностей, М., 1974, стр.84, 99.

⁴ Т. Г а м к р е л и д з е, В. И. в а н о в, Индоевропейский язык и индоевропейцы (այսուհետև՝ ИЯИ), т.П, Тбилиси, 1984, стр.794; В.Топоров, К древнебалканским связям в области языка и мифологии, Балканский лингвистический сборник, М., 1977, стр.54.

⁵ Н. А р у т ю н я н, Топонимика Урарту (այսուհետև՝ ТУ), Ер., 1985, стр.92-93, 237.

⁶ Kellschrifturkunden aus Boghazköi: (այսուհետև՝ KUB), Staatliche Museen zu Berlin, Vorderasiatische Abt., Hf. 1-30, Berlin, 1923-1939, VI, 45, II (նաև VI, 46, III, 29-32).

էր անդում և ավելի ուշ մղվել առաջին պլան՝ արժանանալով առաջինը՝ և այն էլ երիցս, հիշատակվելու պատվին: Բայց անկասկած է, որ Իսուվան ոչ խեթական երկիր էր, ուստի և նրա Պիրվան կարող էր այլ բնության աստվածություն լինել՝ ասարներ խեթական Պիրվայից: Մեր խորին համոզմամբ խառնակական Պիրվան հղել է արեգակնային բնության աստվածություն և համապատասխանում է հնագույն եայկական Արեգ աստծուն: Վերջինս նույնպես հնագույն հայկական դիցարանում զբաղեցրել է առաջին անգամ, որի վկայությունն է հին հայկական տոմարի ամսվա առաջին օրը նրան ձևավորելու, ուստի և նրա անունը կրելու իրավունքը (խկ ամսվա առաջին օրը նաև տարվա առաջին օրն էր): Այս տեսանկյունից ուշադրության է արժանի այն եանգամանքը, որ խառնակական դիցական գլխավոր եռյակի աստվածություններն անգամ իրենց դասավորությամբ համընկնում են հայոց հին ստմարում արտացոլված հնագույն հայկական դիցական գլխավոր եռյակում համապատասխան աստվածությունների անցած դասավորության հետ: Առաջին դեպքում ունենք ⁴Pirua-⁴INANNA-⁴U (այսինքն՝ Արևի աստված-Մայր դիցուհի-Ամպյալի աստված), իսկ երկրորդ դեպքում՝ Արեգ-Երեգկուն-Գրգուռ (այսինքն՝ դարձյալ Արևի աստված-Մայր դիցուհի-Ամպյալի աստված)¹³:

Ընդ որում, անկախ դիցական գլխավոր եռյակում իրենց զբաղեցրած անդից, եռյակը կազմած աստվածությանները (որպես տիեզերական ույս կամ այն երևույթի անձնավորումներ) եամընկնում են ոչ միայն խառնակական և հնագույն հայկական, այլ նաև հայ եեթանոսական և եայասական դիցարաններում: Դժվար չէ դրսևում համոզվելը, եթե կայք-կայքի դնենք ինչպես վերոհիշյալ դիցական եռյակները կազմած և հայ եեթանոսական դիցարանը գլխավորած երեք աստվածություններին՝ Արամագդին (Ամպրայի աստված), Անսիհաին (Մայր դիցուհի) և Վահագնին (նախապես Արևի աստված), այնպես էլ հայասական դիցարանի առաջին երեք աստվածություններին՝ ⁴U.GUR-ին (Ամպրայի աստված), ⁴INANNA-ին (Մայր դիցուհի) և ⁴Izzi-istanu-ին (Արևի աստված)¹⁴:

Այս եամադրումներից ըխում է, որ հայասական ⁴U.GUR-ը, խառնակական ⁴U-ն, հայոց առմարում իր եիշաակը թողած Գրգուռը և հայ եեթանոսական դիցարանի նախնական Արամագդը ներկայացրել են Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության Ամպրայի աստծուն, հայասական ⁴INANNA-ն, խառնակական ⁴INANNA-ն, հայոց առմարի Երեգկանը և եեթանոս եայերի Անսիհար ներկայացրել են Մայր դիցուհուն, իսկ հայասական ⁴Izzi-istanu-ն, խառնակական ⁴Pirua-ն, հայոց առմարի Արեգը և հայ եեթանոսական դիցարանի նախնական Վահագնը՝ Արևի աստծուն: Ըստ այսմ, անառարկելի է դառնում խառնակական ⁴Pirua= ⁴Izzi-istanu= Արեգ= Վահագն նույնացման հանգեցնող համադրումը: Հմնա. նաև նույնպիսի մի իրողության հետքերը քացանայառող այն երեք սրբերի համաանող պաշաամունքը, որոնց էին ձևավորված Խարբերդի դաշտը ուշ ժամանակների կենարանն եանդլաացած Սարին Մեգրեի (Մամուրեք յուլ-Ագիգ) ու Վեթին Մեգրեի եկեղեցիները՝ Սուրբ Լուսավորիչը, Սուրբ Աստվածածինը և Սուրբ Սարգիսը¹⁵: Այս սրբերը եամապաասխան գուգանեռներ են ներկայացնում արեգակնային բնության ⁴Pirua-ի, Մայր դիցուհի ⁴INANNA-ի և ամպրայային բնության ⁴U-ի: Ի դեպ, դրանք իրենց գուգանեռներն ունենին ի դնա նույնպես ենագույն նախաաիպեր ունեցած Փոքր Հայքի Աեթասաիա քաղաքում պաշավող այն սրբերի, որոնց էին ձևավորված քաղաքի գլխավոր երեք եկեղեցիները՝ Սուրբ Աստվածածինը, Աուրբ Սարգիսը և Սուրբ Լուսավորիչը¹⁶:

Հնագույն Շուփքում արեգակնային լույսի անձնավորում ասածու պաշաամունքի առաջնային լինելու մասին կաթող են խոսել նաև Իսուվա-Շուփքի անդամունները՝ նախ և առաջ խեթական և ասորեսաանյան սեպագրերով վկայված, *Išṣa*

¹³ Ս. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն, Հին հայոց եոասան ամսուայ խորհուրդը, էջ 420-439:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Գ ա ր ե գ ի ն Ս ր վ ա ն ծ ա յ ա ն ց, Երկեր, հ. II, եր., 1982, էջ 373:

¹⁶ Նույն տեղում, հ. II, էջ 249, 251: Սրանց պաշտամունքի հնադարյան ակունքների մասին անս Ս. Պետրոսյան, Սեթաստիայի Մայր դիցուհին և նրա ուղեկից գուգը, Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, եր., 2001, էջ 125-131:

/Isua անունը¹⁷: Այս երկրանվան մեջ նախաձայն i-ն արմատական չէ և, ըստ երևույթի, նույնն է գրաբարյան *ի* նախադիրի հետ: Վերջինս ծագում է հ.-հ. **in*- կամ **en* նախածնից վերջաձայն ո-ի անեղմով և գործածվում էր ներգոյական, եայցակալու ռացատական եղովների հետ¹⁸: Սրա աարբերակ «/ նախադիր-նախուսծանցն իրր սին աարբ է երևան գալիս այնպիսի ռառերում, ինչպիսիք են՝ *յ-երկ-ար* ...եմմա. *երկար*...*յ-արգ-առ*... եմմա. *արգառ*»¹⁹: Ըստ երևույթի, նույնպիսին էր լինելու նաև նրա նախատիպ աարբերակը՝ *ի* նախադիր: Երկրանվան աստիճանական լծակառարներակը ցույց է ապիս, որ լծակ-ն կրում է խեթական տեղանունների ազդեցությունը, որոնցում հաճախ առկա է -*su* աղանակական երկրորդ վերջածանցը (հմմա իառական միևնույն աղանակական *Isua* և *Isu* խեթական տարբերակները) Տեղանվան արմատը, մեր կարծիքով, **su*-ն է՝ **su*-արտասանությամբ նույնական հայերեն **սոյ* // **սու*- արմատի հետ: Վերջինիս աարբերակներն են առկա հայերեն «*Սոյ* - լոյսը» բառում²⁰ և *սուրբ* բառի մեջ: *Սուրբ* < **սուրբ* < հ.-հ. **k'u*-, «*ույ*ից կտված» ված է հաճախական և -*r*- մասնիկով», այսինքն՝ ճիշտ այնպես, ինչպես և եին եղևերեն *cubtra*- «փայլում, պայծառ, գեղեցիկ, մաքար» բառը²¹: Նույն կազմությունն ունի նաև Իառական-Ծովհնար արևելքից եարող երկրի (Սասնա լեռներում և շրջակայքում) սեպագրային *Subria* (< **subr-i-a*) անունը²²: Հին Ծովհնար *Isu* աարբերակն անվամբ բնակավայրերը և *Isu* աղանակական կազմած գետակը (հմմա. «*լուսաղբյուրներ*» որպես լույսի և ջրի համատեղ պաշտամունքի օրյեկտներ) ևս խոսում են կին Ծովհնարում լույսի պաշտամունքի անցած կարևոր դերի մասին:

Ինչպես տեսանք, Տուրխալիա IV-ի երախարակալ Իստվալի Պիրվան եիշաակված լինելով առաջինը, նաև եիշատակված էր երիցս: Այս եանգամանքը ևս կարող է վկայել նրա արեգակնային ռալոյի օգտին: Արեգակնային լույսի և արևի անձնավորում եին տատվածների պաշտամունքից անրածան «երեք» քվի խորերդանշային իմաստի անանկյունից ուշագրավ են եատկապես եետևյալ եանգամանքները. ա) երեքն են ընտրյան արևային կենսատու եղանակները՝ զարուն, ամատ, աշուն, բ) երեքն են նրանցից յուրաքանչյուրի պարունակած ամիսների քվի, գ) երեքն են արևի ցերեկային շրջապատյալի եիմնակետերը՝ լորիզոնի արևելյան ու արևմտյան ծայրակետերին և երկնականարի ռարձրակետին: Հիշենք, որ արեգակնային լույսի անձնավորում Վաեագն աստծուն ձոնված օրեներգան ռագմիցս կրկնվում է «երեք»-ն եիշեցնալ *եր-/-էր* եեշյունակազուկությունը²³, որ ալո օրեներգը ռաղկուցած է 9(=3x3) ալից, որ Վաեագն աստծան էր ձոնված և *Վաեագն* անունն էր կրում եին հայոց ստմարի 27-րդ (=3x3x3) օրը²⁴: Ետակի դրսևորումներով եանդես եկող Արև աստծու առնչությամբ եիշենք նաև, որ եզիպտական Արևի աստվածը երկնակամարում իր անցած ուղու շրջափուլային ժամանակներին եամաձայն, կրում էր երեք տարբեր անուններ. *Khepri*՝ առավոտյան ժամերին, *Rē*՝ միջօրեին և *Atum*՝ երեկոյան ժամերին²⁵:

Արևի ցերեկային ուղին երկնականարում, հայոց առասպելաբանական պատկերացումների եամտձայն, սկսվում էր ալխաթի մի ծայրից՝ արևելքից (երբ արևը

¹⁷ В. Х а ч а т р я н, *Восточные провинции Хеттской империи (Вопросы топонимики)*, Ер., 1971, стр.107-112, Н. А р у т ю н я н, *ТУ*, стр.96.

¹⁸ ՀԱԲ, հ. II, էջ 235, Գ. Ջ ա հ ո լ կ յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն. նախադրային ժամանակաշրջան, (այսուհետև՝ ՀԼՊԵԺ), Եր., 1987, էջ 122, 244, 349:

¹⁹ Հայոց լեզվի պատմական քերականություն (այսուհետև՝ ՀԼՊԵԺ), հ. II, Եր., 1975, էջ 67:

²⁰ Բաղդիրը հայոց, Ջոնական բնագիրը, առաջարկը և ծանոթագրությունները Հ. Ամառյանի, Եր., 1975, էջ 291:

²¹ ՀԱԲ, հ. IV, Եր., 1979, էջ 256:

²² С. Петросян, *Древнейшие названия...*, стр. 60-62.

²³ В. Т о п о р о в, *Об отражении одного индоевропейского мифа в древнеармянской традиции*, Պամա-րանիական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1977, N 3, стр. 101.

²⁴ Ս. Պ ե տ р о в, «Վաեագնի երգի» ակրաիքների վերականգնման և վերծանման փորձ, ՀՀԳ, 1981, քիվ 4, էջ 78-79:

²⁵ В. Т о п о р о в, *Несколько параллелей к одной древнеегипетской мифологеме, Древний Восток, сборник 2, М., 1980, стр.81, пр.25*

ելնամ էր մոր ծոցեն), և ավստրալում էր մյուս ծայրում՝ արևմուտքում (երբ արևը մայր էր մտնում՝ մտնում էր մոր ծոցը)²⁶: Ուրեմն, արևը մայր ուներ, որը կաբող էր գտնվել թե՛ արևմուտքում՝ արևի մայրամուտի վայրում, թե՛ արևելքում՝ արևածագի վայրում: Արևի ավանդագրություններից մեկում Արևի երեսից տուժած «որսորդի մայրն ուղևորվում է դեպի արևմուտք՝ րարեսիրա արևամայր թագուհու մոտ, որպեսզի սա իրեն իբրև դեղ արևի աղբյուրից ջուր առ, որի մեջ եննց նոր է լողացել Արև-են-րոսը»²⁷:

Անկասկած, արևի մայր մանելու վայրը Իսավայի քնակիչներն համարելու էին իրենց կրկրի արևմայան սուեմունը կազմող Եիրաա գետը, որի ջրերում էլ թնակված էր չինելու նրա անձնավորումն համարված աթևամայրը: Մենք կործում ենք, որ նրա անունով էլ Պիրվա-արևի հանգստարանը՝ նրա պաշտամունքի մերձեկրայան վայրը, կոչվել էր Նենիսանկուվա: Neni-s-ank-uua քաղաղորդիչների տրոն-վող այս տեղանվան –uua քաղաղորդիչը խեթերենի տեղանվանակերտ վերջածանցներից է: Նրա առաջին քաղաղորդիչը՝ Neni-s- ենդեվրապական նախալեզվի *nen- «մայրիկ, մամա» բառն է (հմմա. հայ. *նան, նանա, նանե, նանի*)²⁸, ենդեվրապական նախալեզվի սեռական ետուվի –s վերջավորության հավելումով: Տեղանվան *ank- արմատը ստեղծ է նաև *անկարծ* (<*անկ-արծ* հմմա. *կապ-արծ*) բառում, որը նշանա-կում է «ծոց, գիրկ»²⁹ և արմասակիցն է *անկիւն* բառի: Վերջինիս արմատը ծագում է հ.-ե. *ang-//*ank- նախաձևից, որն է ընկած նաև ազգակից լեզուների ետեկյալ բառերի եմքում. եուն. *αγκών* «գալար, ոլորան, կեռման», *αγκάλη* «գիրկ, ծոց, գոգ»։ «ընկերք», խորք», լստին. *angulus* «անկյուն, խորշ, ծայր», ռուս. *угол* «անկյուն» և այլն³⁰: Դերված գուգանեները ենաբավոր են դարձնում Neni-s-ank-ը սաուգարա-նելու որպես «Մոր գիրկ, Մոր ծոց, Մոր խորք», իսկ Neni-sank-uua-ի տակ Լնթաղրելու այն վայրը, որանդ ենագույն Շոփքի քնակչության առասպելաբանական պուակե-րացումների համաձայն մայր էր մանում (մոր ծոցն էր վերադառնում) Արևը: Իսկ, որ այդ վայրը գտնվում էր ենագույն Շոփքի արևմուտքում, ցույց է ապիս Ասորես-աանի Թիգլաթսալասար 3-րդ թագավորի (մ.թ.ա. 744-727թթ.) եիշուտակած Anganu քաղաքի անունը:

Վերջինս ասորեսաանցիների կողմից նվաճվել էր Enzi/Enzite/Անձիա ցեղային երկրի նվաճամից ենառ³¹: Ըսա ույսմ, նա գտնվել կարող էր միայն ենաուգա Անձիա գավառից արևմուտք: Իսկ այսանդ՝ միացյալ Եվրասի ոլորանի և Անձիաի միջև գտնվում էր Շոփքի *Գարեք* կոչված գավառը՝ *Գարենեն* կենտրոնով³²: Դրանք ենամապաասիսանում են Ասորեսաանի մեկ ուրիշ թագավորի՝ Աշուրնասիրասլա 2-րդի (մ.թ.ա. 883-859թթ.) եիշաակած Aggusu ցեղային երկրին³³ և հիշյալ Anganu քնակավայրին: Ի դեպ, *Գարեք* (<*Գա-ր-է-ք//*Գա-ր-եայ-ք) և *Գարենեն* (<*Գա-ր-ենեն) տեղանունների եիմքում ևս ենդեվրապական ծագմամբ նույնիմասա մի արմաա է ընկած: Հստ. ազգակից լեզուների քառերից ենակաուես սլավոնական լեզուների ենակյալ բառերը. ռուս., ուկր., բելա. *губа*, լեհ. *geba* «ծավածոց», սաորին լուծ. *guba* «գեաարերան», որոնք ծագում են ենդեվրապական *gheub(h)-//*gheub(h)- «թեքել, ճկել, ծոել, կորացնել», «ծովածք, կորուքյուն» նախաձևից³⁴: Սլավոնական լեզուներում նրանից ծագած բառերը կիրառվել են նշելու ենամար նաև «շրջան, գավառ» ենակուցութունները, իսկ ավելի ուշ՝ նաև «ծնոա, մոուք, բերան, շրթունք»

²⁶ *Մ. Արեղյան, Երկեր, հ. Է, Եր., 1975, էջ 41:*

²⁷ *Նույն տեղում, էջ 43:*

²⁸ *Հ. Դևի, էջ 56, 140:*

²⁹ *Հ. Ա. Բ., հ. 1, Եր., 1971, էջ 199:*

³⁰ *Հ. Ա. Բ., հ. 1, էջ 200, Древнегреческо-русский словарь, Составил И. Дворецкий (այսուհետև՝ ДРС), т. I, М., 1958, стр. 21-22; И. Дворецкий, Латинско-русский словарь, М., 1976, стр. 73.*

³¹ *Н. Арутюнян, Биайиили (Урарту), Ер., 1970, стр. 277-278.*

³² *Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 47:*

³³ *Н. Арутюнян, նշվ. աշխ., стр. 90-91.*

³⁴ *Ј. Рокон, Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch, Bd. I-II, Bern-München, Francke Verlag. 1959, S. 450.*

հասկացությունները³⁵: Մյուսմանակյան լեզուների բառերը հնարավորություն են առաջարկում, նույն հնդեվրասիական արմատը անհնելու մաս հայերեն *զաւառ*, *զաւիթ* և *զաւակ* բառերի եկման, որոնք բնորոշելի առուգութայնություններ չունեն: Հնդեվրասիական մույն արմատից կարող է ծագած լինել մաս Կապուտան (Ուրմիա) լճի հյուսիս-արևելյան ափը բռնած և հնում *Գաբիթան* և *Գաւթան* կոչված գավառի անունը, որն, այս դեպքում, ճիշտ չի լինի *Կապուտան* անվան աղավաղված ձևն համարելը (հակառակ առաջադրված կարծիքի)³⁶:

Ագգսու «երկրի» և Աոգսու քաղաքի մույն առաջնությունը գանվելու մասին է խոսում ոչ միայն նրանց ծովային անդադրությունը և արտաքին ենչյունական նմանությունը,³⁷ այլև դրանց անունների կառուցվածքային և ենչյունական համարժեքությունը: Դրանք երկուսն էլ իրենց եկման ունեն հնդեվրասիական ծագմամբ միևնույն արմատով և մույնպես հնդեվրասիական ծագմամբ համարժեք *-ուն* և *-ան* վերջածանցները³⁸. Ագգսու < *Ագգ-ուն(ս), իսկ Աոգսու < *Աոգ-սո(ս): Ի դեպ, այս տեղանուններում առկա ենչյունական համապատասխանությունները հայերենում առկա են այլ դեպքերում ևս. հմմա. ասոր. *aggānā*. «կուժ, ջրաման»// հայ. *անկան, անգան, անգանակ* «սանդ, հավան», «կնք, տաշտ», հայ. *անկանիլ* // *անգանիլ*³⁹, *անկին* // *անգին*⁴⁰, Ծովքի տեղանուններից՝ *Անգոլ* // **Ագ(ը)լ* > քրք. *էգիլ*. Ինչպես ասվեց հայոց առասպելաբանական պատկերացումների համաձայն, արևի մայրը բնակվում էր ոչ միայն արևմուտքում: Նա մաս «բնակվում է արևի սլախառում, որը գանվում է արևելքում՝ աշխարհի ծայրին»: Այստեղ «Կան իրար հուկից 12 պավիթ...», ցայտադրություններ, որոնք ցայտում են յուրաքանչյուր բակի մեջ: Մեջանդի բակի աղբյուրի վրա կառուցված է մի ոսկե առաղավար: Նրա մտ մարգարաապուտ մի մանիկ է բացված, եզրին *ույսերի մեջ* նստած է արևամայրը և իր որդուն է սպասում: Եվ անա մա բոցավառված վերադառնում է *իր պալատը*... Այն-հերոսը *լողանում է գուլալ ջրի մեջ*, մայրը գրկում է գավալին, հանում ջրից, անդավորում մանկուն... Վերջինս հանգստանում է, որպեսզի հաջորդ օրն առավոտյան վաղ լիբսկսի իր երթուղին»⁴¹: Իսկ այդ երթուղին սկսվում էր «աշխարհի ծայրից»՝ արևելքից, որտեղ և գանվում էր 12 գավիթներով բակերից բաղկացած արևային պալատը: Դրանք խորհրդանշում են Արեգսիկի աստեղան շրջապատյալի ճանապարհին ընկած Կենդանակերսի 12 համասանդությունները և արեգակնային աարվա 12 ամիսները: Արևային պալատի յուրաքանչյուր բակն ունի իր ցայաաղբյուր, որոնցից կենտրոնականի վրա է կառուցված արևի լուսաշող ոսկե առաղավարը: Հենց նրա ջրերում է լողանում Արև-հերոսը:

Առասպելաբանական այսպիսի պատկերացումը եկման դարձնելով փորձենք Ծովքի հնագույն բնակիչների աչքերով անդայնացնել եիշյալ անգո օրյեկանները: Հնագույն Ծովքի՝ Իսուվա երկրի, արևելյան մասում էին գանվում Արևմտյան Տիգրիսի ակունքները՝ արևելյանները *Միհրաւան* (հմմա. *Միհր* անունը արևի ասածու) և *Մուրր Լույս* կոչված լեռնագագաթների միջև, իսկ արևմտյանները՝ Ծովք լճում և նրա շրջակայքում: Այս լճի կղզի դարձած երվանդանի վրա գանվում էր Մուրր Նշան վանքը⁴² (Մուրր Նշան// խաչ, որը հեթանոսական դարերում արեգակնային լույսի և նրա անձնավորում աստվածությունների խորհրդանշաններից էր): Հիշյալ լեռներից առաջինը իր անունը սաացել էր իրենից հուրավ գանվող Միհրավան բնակավայրից (այժմ՝ *Միրվան* < **Միհրվան* < *Միհրաւան*): Որ այս լեռը արևի պաշտամունքի հետ սերա սանչություն է ունեցել, վկայում է մաս նրանից արևելք գտնվող բնակավայրի *Միվան* անունը: Վերջինս կազմված է **Միվ*- արմատից *-ան*

³⁵ *Этимологический словарь русского языка, т. I, вып. 4, Г, М., 1972, стр. 190-191.*

³⁶ *Ս. Երիմյան, նշվ. աշխ., էջ 46:*

³⁷ *Н. Арутюнян, ТУ, стр. 10-11, 27.*

³⁸ *Հ. Պետ. էջ 234, Հ. Պ. 2, էջ 93:*

³⁹ *ՀԱԲ, հ. I, էջ 197:*

⁴⁰ *ՀԱԲ, հ. I, էջ 200:*

⁴¹ *Ս. Ս. Երիմյան, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 41; С. Арутюнян, Арзв, Мифологический словарь (այսուհետև՝ МС), М., 1991, стр. 63*

⁴² *Պ. Ս. Վանդանյան, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 370-371:*

անդամվաճակեալ վերջածանցով: Հմմտ. *Սիւ-ան, Երես-ան, Դերջ-ան* և այլն: **Սիվ-* արմատը ծագում է ե.-ե. նախալեզվի **k'e-u*-արմատից («բուսավորել, փայլել», «զուսավոր, փայլուն»), որից է նաև ուրարտական դիցաբանի Արևի ասածու *Sinu*/**Սիւմի* (<**Սիւ-իմ-ի* եմմտ. *Լուս-իմ, վեր-իմ, կարգ-իմ* և այլն) անունը և Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան շրջաններում իշխած եին եայկական նախարարական առեմի *Սիւմի* (<**Սիւ-իմ-ի* կսմ *Սիւ-ումի*) անունը, որից էլ *Սիւնիք* նաեանգի անունը և այլն⁴³:

Միերալւան լեռան ներկայիս անունը՝ *Շառեկշան*-ը (թրք. Sareksan) աղավաղ-
յալ ձևն է եայլական **Շառեկեկ-նշանի*-ի: *Շառեկեկ* նշանակում է «կտրմբալւան»
(*<շառ* «մուգ կարմիր»): ձևի եամար հմմա. *կարմիրեկեկ* «կարմբալւան», *եռռուկեկ*
«բալական հեռու, սր քիչ ալեյի եեռու»⁴⁴: Հայունի է, որ *կարմիր*-ը Արեւի եայանի
մակդիրներից է. իսկ *շառ* «մուգ կարմիր» արմաար առկս է Սրեին սանչվող այնսի-
սի բսաերում, ինչսիսիք են *շսաայլ* «ճառագայթ, շող, շառալիղ լուա», *շառաիղ*
«շող, ճառագայթ, կայծ», (բարբառներում նաև «արեւի լուսը, ցուքը, լուսի անդրա-
դսրձումը, օլի շարժումը տաքութլունից»), *շառաի* «դուս, ճառուպայթ, փայլ»⁴⁵:
Մբանցից ուշագրալ է եաակապես *շառսուիղ* *<*շառ-աիղ* բառը, որի երկրարդ թա-
ղադրիչը օրինաչափ կերպով ծագում է ե.-ե.*sāuel-/sauHel-* նախածկից (հմմա.
եռն. α'Φέλιος, լիալ. saulē, պրաւ. saule, զոթ. sauil, լաաին. sol «արև»): *Շառեկշան*
անվան - *շան* մսուր *նշան* բառի ալսլալալումն է (հմմա. թրք. *շանց աալ* «նշանց աալ,
շաչ աալ «նշան աալ, *շանվիլ* «նշանվիլ»⁴⁶ իսկ, ինչսլես աալեց, եեթանոսական ժա-
մանակներում իսաչը (նշանը) իարերդամշանն էր արեգակնային լուսի և նրա
անձնավորում աաովածների:

Հնագույն Ծովփքի արևելյան ծայրամասամ՝ արևածագի վայրում, գտնվելու պատճառով Արևմայան Տիգրիսի արեելյան ակունքների շրջանը ծովացիների կողմից, առասպելաբանական մասնավորությամբ, դիտվել է որպես աղոթքան՝ Արևի ասածու «պալաատվ», իր «12 զավիթ բակերով» և դրանցում գտնվող «ցալաաղ-բյուրներով»՝ սուրբ ջրերի ակունքներով։ Կարծում ենք, որ այտաեղ է գտնվել իստ-վական Արևի ասածու՝ Պիրվայի, տաշաամունքի երկրորդ կենտրոնը՝ Դաբուվադու-րուվան, որի անունը, ինչպես կանսները, իր գոյությամբ պարասական է մեր եեռա-վոր նախնիների կիշյալ առասպելաբանական պատկերացումներից բխող լեզ-վամասնորոշությամբ։

Durսսadurսսա և Duruddurսսա աարքերակներով եայանի այդ բնակավայրի անունը ևս ենդեվրասական ծագում ունի: Այն կարելի է արտել երեք բաղադրիչ-ների՝ Dur(u)-, *սadur-/*-u(d)dur- և -սսա: Սրանցից վերջինը խեթերենին բնորոշ է, ըսա երևույթին, խեթ գրչի կողմից մեր անդամվանը ավելացված անդամվանակերա վերջածանց է (հմմա.Պիրվայի պաշաամուների երրորդ կենարունի անվան գույգ աարքերակները՝ Iksuua և Iksuussaa): Քննության առարկա անդամվան Dur(u)- բաղադրիչը նույնական է ե.-ե. ծագումով եայերեն *դուռն* բառի եեա (<ե.-ե.* միւր-): Հ. Աճառյանը նկատել է աալիս. «բառիս երկրորդ ձևն է (*մից ուգաա*) *դուր*, որ գործածվում է միայն անեգաբար՝ *դուրը, դրաց, դուրս, դորք* ձևերով⁴⁷։ Իսկ մեր բառը նշանակում է ոչ սրայն *դուռ*, այլև «պալատա»»։ Հմմա. նույնարմաա բառերի ազգա- նից լեզուներում ձեռք բերած իմաստները. պարս. dar «դուռ» և «դուռն արքունի», եին պարս. duvarayš «ի Դուռն արքունի», ռուս. дверъ «պուռ» և дворецъ «պա- րաա»⁴⁸։

Տեղանվան *uadur-//ud(d)ur- բաղադրիչը նշանակում է «ջրային» և նույնպես
 ենդեվրադալական նախալեզվից եկող ըստ է: Նրա արմատը *ued-//*ud- նշանակում

⁴³ Մ. Պ հ ա թ ս յ ա ն, Նախնական Ուրարտուի գլխավոր ասածու հարցի շուրջ, ԳՄԻ գի-
տական աշխատությունների ժողովածու, 2, Գյումրի, 1994, էջ 229-231:

⁴⁴ ՀԱԲ. հ. II, էջ 559, Մտ.Մայրսանհանց, Հայերեն բացարարական բառարան (այստեղիս հ. II, էջ 411, հ. III, էջ 96):

⁴⁵ ՀԱԲ, հ. III, Եր., 1977, էջ 496-497:

⁴⁶ ζ WF, h. III, t ρ 460:

⁴⁷ *Συλφ.* h. I, t⁹ 685:

¹⁸ *Ἰσχυρ:*

է «ջուր» և առկա է գրեթե բոլոր հնդեվրոպական լեզուներում: Հայերենում նրա մի տարբերակն ընկած է *qես*, իսկ մյուսը *ուրդ* (<*ուրդ) «պարտեզները ջրելու առու» բառերի հիմքում: Դեռևս Ս. Տերվիշյանն էր վերջինս ազգակիցներն համարում եին հնդկ. *udra* և հուն. *υδρο* բառերի⁴⁹: Այդ առուգաբանությունը Հ. Աճառյանը հուսալի չի համարում,⁵⁰ բայց հմմա. նաև նրան ազգակից իլյուր. *udr-* և վոլյուգ. *υδρο* բառերը⁵¹:

Գր. Ղափանցյանը մեր այս բառին և նրա տարբերակներին վերագրում է խեթական ծագում: Նա գրում է. «խեթական *watar-*ը հայերենում պիտի ասեր անմիջապես *vard* ձևը, իսկ *wetar-*ից կապասեինք *verd* ձևը», ապա շարունակում. «խեթերեն *watar*>հայոց *vard* («վարդ») «ջուր» ես անհամար եմ *վարդ-առ-առ* բառի մեջ... *verd-*ը կլուսնար *urd*, ինչպես «վերջը»- դարձել է «ուրջ»⁵²: Այսպես թե այնպես, բերված բոլոր բառերի եիմքում ընկած են *h-*ե. **ued-*/**ud-* արմատի տարբերակները: Նույնը կարելի է ասել նաև մեր անդամվան *uadur-*/*ud(d)ur-* բաղադրիչի մասին: Ուշագրավ է որ նույն բառի դրավտիսված **վարդ* (<*վարդ<*վարուր) ձևը պլսեպլսնված է ինչպես *Վարդամարդ* գեանվտն (*Վարդամարդ* հմմա. *ջրամարդ*), այնպես էլ *Նուարդ*, *Նվարթ* դիցանվանական ծագումով անձնանվան մեջ: Վերջինիս իրանական սաուգաբանությունները⁵³ անընդունելի են, որովհետև իրանական ժողովուրդներին այդպիսի դիցանուն եամ անձնանուն հայտնի չէ: Առապելուսրանական Արալի կնոջ կրած այս անունը⁵⁴ գալիս է հնագույն հայկական առասպելաբանությունից և նշանակում է «ջրահարս», «գեաի համերժահարս» (*նու* «հարս»+*վարդ* «ջուր, գեա»)՝ Ասվածները թույլ են ապիս տեղումվան *Durusadur-*/*Durudur-* մասը սաուգաբանել «ջրային պտլառ» իմաստով, դրա տակ եասկսնալով Տիգրիսի արևելյան ափումքների շրջանում տեղադրված և Արևի (արևածագի) ասածուն ձոնված այն սրբավայրը, որը գանվել է նրա պալատի անունով *Durusadurus* կոչված բնակավայրում: Հմմա. նույն շրջանում գանվող և «արևային» սաուգաբանությամբ անուններ ունեցող Միսկան (<*Միսկան<*Միսկ-առան) և Միվան (<*Մի-ան) բնակավայրերի անունները:

Ջարմանայի կլիներ, եթե այսանդ անդամունների ձևով ավանդված չլիներ Արևի մոր՝ նույն Մայր դիցունու, պաշաամունքի հեաքերը: Արևմայան Տիգրիսի արևելյան ափումքների շրջանին հարավից հարող ասարածքում է գանվում Հանի բնակավայրը: Միջնադարի արաբ հեղինակներին այն հայտնի էր *Hānī*, իսկ Միքայել Ասորուն՝ *Hānī* անունով⁵⁶: Բայց որ այս անունը շաա ավելի եին է, վկայում է «Բաբելոնյան ասարեգրությունը», որանդ մ.թ.ա. 608 թ. աակ եիշաաակված է, թե ինչպես Նորբաբելոնյան թագավորության գանակալ Նաբոպալասարը «իբ գորքերը հավաքեց և Տիգրիսի ափն ի վեր բաթրացալ Բիթ-հանունիա երկիրը՝ Ուրարաու [երկրի] մարզը: Նա այրեց քաղաքները և ձեռք բերեց մեծաքանակ ավար: Տերեաու ամսին Արքադի թագավորը վերադարձալ իր երկիրը»⁵⁷: Սեմական լեզուներում *բիթ* նշանակում է «աուն», բայց «երկիր, գավառ» իմասան էլ է պարունակում այնպես, ինչպես հայերեն *աուն*-ը *Անգեղատուն*, *Պաղնատուն*, *Տունն Կաղմեայ* երկրանուններում: *Բիթ-հանունիա* նշանակում է «հանունիի կամ Հանունիի աուն» (*h* և *ju* ենչյունների համար կիրառվում է միևնույն սեպախումբը):

Այս ցեպային երկրի անունը արոելում է **հան-ունի* բաղադրիչների (հմմա. *Արծր-ունի*, *Բագրաա-ունի*, *Սանաա-ունի* և այլն)՝ օրինաչաիորեն ծագած **Han-*սո-

⁴⁹ Ս. Տ էրվիշյան, *հնդեվրոպական մախալեզու*, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 106:

⁵⁰ ՀԱԲ, հ. III, էջ 616:

⁵¹ Գ. Ջ ա ե ու կ յ ա ն, *Հայերենը և հնդեվրոպական եին լեզուները*, Եր., 1970, էջ 13, 108:

⁵² Գր. Ղ ա փ ա ն ց յ ա ն, *Հայոց լեզվի պաամություն (եին շրջան)*, Եր., 1961, էջ 151, 152:

⁵³ Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հ. IV, Եր., 1948, էջ 88:

⁵⁴ Մովսիսի խորենացույ Պաամութին Հայոց, Եր., 1981, գիրք Ա, գլ. ի:

⁵⁵ Ս. Պ ե ա ռ ո ս յ ա ն, *Եարայի ցեղամիությունը Հայկական լեռնաշխարհի եյուսիսարևելքում*, ԼՀԳ, 1979, թիվ 12, էջ 71-73:

⁵⁶ Արաքական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, հաժեց Հ. Նարանդյան, Եր., 1965, էջ 51, 155. ծան. 140:

⁵⁷ *Хрестоматия по истории древнего Востока*, ч. I, М., 1980, стр. 222.

ia սեպագրային ձևից: Հնդեվրոպական ծագմամբ հայերեն *-ունի* (հմմտ. *ծեր-ունի, աեր-ունի, արք-ունի* և այլն) վերջածանցը բաղադրված է եենց *-ուն* և *-ի* (<հ.-ե.*-ija) վերջածանցներից⁵⁸: Երկրանվան եիմքում հայերեն *հան* «մեծ մայր, առա» բառն է՝ առկա նաև նույն տարածքի *Հանի* աեղանվուն մեջ: Վերջինս ներկայացնում է *հան* բառի *-ի* մասնիկով ձևը՝ նրա նման ծագած հ.-ե.*an-//*Han- «առա, եր մայրը» արմատից: Սրանից են սերում նաև խեթ.*ḫanḫas* «առա» (>*ḫanḫanḫan* դիցունու անունը), հուն. *α'ννίς*, երգ. *ανα* և ազգակից մյուս լեզուների համապատասխան բառերը⁵⁹: Որ հայերեն այս բառը պաշտամունքային ոլորտում ևս կիրառում ունեցած բառերից է եղել, վկայում է *Նար* դիցանվան եեա նրա երրեմնի եարադրումը՝ վկայված ժողովրդական «Հանիկ ճիմարե-ճիմար» երգի «Հանիկ Նար» կրկներգում: Վերջինս նշանակում է «Մեծ մայրիկ Նար», իսկ *Նար* դիցանունը առկա է ինչպես *Ծովհնար*⁶⁰, այնպես էլ *Նինար* դիցանունների մեջ. *Նինար* <**նի-նար*, որը կազմված է նույն *Նար* դիցանունից *նի-* մասնիկով (հմմտ. *ճայիլ* և *հայիլ*, *նեցուկ* և *յեցուկ*, *նիթ* և *հիթ*)⁶¹: «Հանիկ Նար»-ում առկա *հանիկ* ձևը ևս գրաբարյան է⁶²: Ասել է, քի Արևմտյան Տիգրիսի արևելյան ափերիցների շրջանում և նրան հարող ասարածքում պաշտվել է ոչ միայն նորածագ Արևը, այլև նրան ծնունդ տված Արևամայրը՝ Սայր դիցունին:

Իսուվական Պիրվա ասածու պաշտամունքի երեք կետրոններից մեկն էլ *Iksuna* անունն էր կրում: Մեր կարծիքով, այս ուեղանվուն մեջ առկա է *Iks-* արմատը և *-una* վերջածանցը: Ընդ որում, *Iks-* արմատը նույնական ենք համարում եուն.-պելլասգ. հետևյալ բառերի համահունչ արմատի եեա. *ἰξίς* «շարժում», *ἰξάλος* «ցաակող, ոսանող», «կայտառ, աշխարհ»: Այս բառերից երկրորդը որպես այծի (αἶξ, τράγος) մակդիր եիշատակում են Հոմերոսը և *Anthologia Palatina*-ի կազմողները⁶³: Նրանում առկա են **iks-* արմատը և *-al-* վերջածանցը: Վերջինս նույնպես ենդեվրոպական ծագում ունի և առկա է ազգակից ասարթեր լեզուներում՝ գործածական եաակապես կենդանիների անուններում: Հալերեն *քոռեղ* <*քոռ* «իշամեղու, ռորեխ, պիծակ» բառի հ.-ե.**hbor-* արմատի աադրերակներից ժագած ազգակից լեզուների բառերը թերելով, Հ.Աճառյանն ավելացնում է. «եայ. *քոռեղ* ձևի մեջ *-եղ* մասնիկը համապատասխանում է սանս.-ալ մասնիկին»: Ի նկատի է առնված եին նեղկ. *bham-bharalī* «ճանճ»: Հմմտ. նաև լատիշ. *bumbals*, *bantals* «րգեգ»⁶⁴:

Հունապելլասգյան *ἰξάλος*-ի մոտ ազգակիցն է համարվում փոյուգերեն *ιξάλη*, *ισκλα*, *ισσελα* և այլ աարերակներով ավանդված բառը, որը նշանակում է «այծի մորթ»⁶⁵: Ինչպես աեսնում ենք, նրանում ևս առկա է նույն *-al-/-el-* վերջածանցը: Քննության առարկա աեղանվան մեջ նրա փոխարեն *Iks-* արմատին կից է *-una* վերջածանցը, որը ևս ենդեվրոպական ծագում ունի և նույնական է հայերեն *-ուն* վերջածանցի եևա: Հմմտ. *բեղուն*, *խմասուն*, *ձեղուն*⁶⁶ և *Սաքուն*, *Տիրուն*, *Իսկուն*, *Թագուն*, որոնք Սարիամ Աստվածածնի մակդիրներն են: Չնայած դրանք համարվում են բարբառային համարժեքները *Իսկունի*, *Սրունի*, *Սաքունի*, *Տիրունի*, *Թագունի* ձևերի⁶⁷, բայց լինելու են նույն արմատներից *-ուն* վերջածանցով անկախ կազմություններ. հմմտ. *Արքուն* նաեապեսի անունը: Առկածները եիմք են տալիս **Iksun-*ը համարելու իսուվական Պիրվա ասածու մակդիրը, նրա «այծույին» եության բացաեայտիչը: Հմմտ. եուն. *ἰξίων* դիցանունը, որի կրողը ևս սերտ առն-

⁵⁸ ՀԼՊՆԺ. էջ 231, 356:

⁵⁹ ՀԱԲ, հ. III, էջ 33; ИЯИ, т. II, стр. 766.

⁶⁰ Гр. К а п а н ц я н, Историко-лингвистические работы, (այսուհետև՝ ИАР), Ер., 1956, стр. 295-300.

⁶¹ ՀԱԲ, հ. III, էջ 427:

⁶² Նույն աեղում, էջ 33:

⁶³ ДГРС, т. I, стр. 825.

⁶⁴ ՀԱԲ, հ. I, էջ 472-473:

⁶⁵ Գ. Ջ ա հ ո լ կ յ ա ն, Հայերենը և ..., էջ 114:

⁶⁶ ՀԼՊՆԺ, էջ 234:

⁶⁷ Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. II, Եր., 1944, էջ 390:

չություն ունի Արևի պաշաամունքի եես⁶⁸։ Իստվական Արևի ասաված Պիրվայի *Iksuta մակվիրն էլ ընկած է լինելու նրա պաշաամունքի վայրի Iksuta // Iksutusa անվան եիմքում (վերջին աարքերական սակս է նաև վերոեիշյալ -sua անդանվանակերար)։ Հայանի դիցանուններից անդանուններ (նաև եակառակը) կերակելու երևույթը լայն աարածում ուներ եին Արևելքի բոլոր երկրներում։ Հմմա. *Անահիա* և *Անահտական*, *Միեր* և *Միերաւան*, *Վահագն* և *Վահագնի* և այլն։

Արևի և այծի առասպելաբանական գուգորպումը և Արևի այծակերպ ընկալումը ընդորոշ էր Հայկական լեռնաշխարհի նախնադարյան բնակիչներին։ Ժայռապակեքներում այծերն եաճախ պաակերված են արևանշանների ուղեկցությամբ (նկ.1)⁶⁹ երբեմն էլ եանդես են գալիս արևանշանի կամ արևի պաակերի փոխարեն (նկ.2)⁷⁰։ Գեղամա լեռների ժայռապատկերներից մեկամ յոթ լուսաաունների փոխարեն անսնում ենք աջից ձսփս // արեգուկի ցերեկային շարժման եակառակ ուղղությամբ (ուրեմն, զիշեր է) ընթացող այծ, կիալուփն և եինգ փոքր շրջանակներ։ Վերջիններս ներկայացնում են անգեմ աչքով անսանելի եինգ մոդրակները, իսկ այծը՝ բնականարար, Արևը։ Թե ինչքան իարն են նման պաակերացման արմաաները ցույց են աալիս վաղեմդեվրապական նախուլեզվամ (վալնջակսն ժամանակների ենդեվրապսցիների լեզվամառնությունից եկաղ) DY արմաաից ծագած բառերի կիրառումը «պայծսա օր», «փայլել (ինչպես պայծառ օրը)» («սալիաակ») այծ» և «ասավածություն» իմասաներով⁷¹։ եմմա. ալո նույն վաղեմդեվրապական արմաաից սերած եայերեն *աի* «ցերեկ, օրվա յույս մասը» (<հ.-ե*diu-) և *աիկ* «աիկ, ակճոր» (<հ.-ե*diu- «այծ») բառերը⁷²։ Ուշագրավ է, որ վաղեմդեվրապական այլ նույն արմաաից ծագած բառերը կիլառվել են նաև «երկինք», «շանրառաք», «փոքորիկ» իմաստներով,⁷³ ինչը մաածել է աալիս ֆիզիկական աշխարհի եամապատասխան երևույթների եակադրասմիասնական ընկալման մաուին։ Բնականարար, նույն կերպ էին ընկալվելու նաև դրանք մարմնավորող առասպելաբանված կենդանիները (այս դեպքում՝ այծր) և դրանք անձնավաղ ասավածությունները։

Վերջին տեսանկյունից դիաարված եասկանալի է դառնում, թե ինչու եայերեն *մաղ* «նախագ, քոշ»⁷⁴ արմաան իրենց եիմքում ունեցող բառերի մի ամբողջ շարք՝ առնչվում է «լույս» և «կրակ», իսկ մեկ ուրիշ շարք՝ «անձրև» եասկացություններին։ Դրանցից են *մաղմաղ* «մարմանդ կրակ», «աաք մոխիր», «մարմանդ՝ եանդարա՝ վառվող», *մաղկաալ* «(արշալույսին) լույսը ճանանչել», *մաղկաաաղ* «ճանանչափայլ, փայլիղ» (օրինակ, *Մաղկաաաղ աղօթրանը բացվել է*), *մաղմղել* «մաղելու պես թափվել, ցուլալ (լույսի մասին)» (օրինակ, *Աղօթրանը կմաղմղել լուսանալու վրա է*), *մաղմղուկ* «մաղելու պես թափվող, մաղվող» (օրինակ, *մաղմղիկ լույսեր*), «եանգչելու մոա կրակ, մոծիր, կայծ», իսկ *մաղիկ-մաղիկ* «մանր կաթիլներով» (օրինակ, *Անձրև կուգայ մաղիկ-մաղիկ*), *մաղել* «բարակ ունձրև գալ», *մաղմաղ* «մաղիկ-մաղիկ, բարակ, եանդարա» (օրինակ, *մաղմաղ անձրև է գալիս*), *մաղմղել* «բարակ անձրև գալ, մաղմաղ անձրևել»⁷⁵։ Ալո նույն անսանկյունից դիաարկված է եասկանալի դառնում նաև ենագույն ենդեվրապսցիների այնսիսի վիցական գլիալոթ գույգի գոյությունը, որոնցից մեկը անձնավորում էր արևային (անամայ, «լավ օր»), իսկ մյուսը՝ անձրևսլին (ամպամած, «վաա օր») երևույթները։ Ընդ որում, նրանցից առաջինը եամաեղում էր եետևյալ ֆունկցիաները.

ա) գերագույն ասավածություն,

բ) անամայ երկնքի և արևի ասավածություն,

գ) քրմական ֆունկցիան իրականացնող ասավածություն,

⁶⁸ В. Я р х о, Икснот, МС, стр. 238-239.

⁶⁹ Հ. Մ ա թ ի ի ռ ու յ ա ն, Հ. Ի ու թ ա յ ե լ յ ա ն, Գեղամա լեռների ժայռապատկերներ, «Հայաստանի հնագիական հուշարձանները», 6, Եր., 1971, աղ 302:

⁷⁰ Նույն անդում, աղ. 298

⁷¹ Н. А н д р е е в, Раннеиндоевропейский праязык, М., 1986, стр. 87.

⁷² ՀԱԲ, հ. IV, էջ 405, 410:

⁷³ Н. А н д р е е в, նշվ. աշխ., էջ 87:

⁷⁴ ՀԲԲ, հ. III, Եր., 1944, էջ 243:

⁷⁵ Նույնը տեղում, էջ 244, 245:

դ) պաղարերությունը հովանավոր աստվածություն:

Նրանցից երկրորդը համաառնում էր եհակյալ ֆունկցիաները.

ա) ոչ գերագույն աստվածություն

բ) հըկնամերձ ամպրոպային ժայռի և կայծակի աստվածություն,

գ) ռապսական ֆունկցիան իրապործող և զինվորների սոցիալական դատի եհա զագորդվող-եհամադրվող աստվածություն,

դ) տնտեսական գործունեությունը և պաղարերությունը հովանավորող աստվածություն⁷⁶:

Գոյություն անեցող անասկեսի եհամաձայն, ենդեվրոպական այս երկա աստվածությունների անտեսական ֆունկցիաները ենդեվրոպական ընդհանրության վերջին շրջանում փոխանցվել էին եովագործների և արեսաստվորների եովանավորը դարձած մի ստանձին ուսավածություն⁷⁷: Սա ճիշտ է մասամբ, որովհետև հայկական ավանդույթը ցույց է ապիս, որ ավյալ դեպքում խոսքը արական աստվածության մասին է, իսկ նախասպես այդ ֆունկցիան կուտը եղել է Սայթ դիցունին՝ պաղարերության անձնավորումը և բարիքներ արաադադ դասի եովանավորը (եհմա. Շովինար և Սանասար ու Բարդաստուր, «Արշակունի մայր» և Երվանդ ու Երվազ և այլն)⁷⁸. Այծակերպ երկվորյակներին սվելի ուշ եհանդիպում ենք մեր միջնադարյան մանրանկարներում և եկեղեցիների բարձրաքանդակներում: Արա լավագույն ապացույցը Սղթամարի Սուրբ Խոսչ եկեղեցին գտաւորող բարձրաքանդակներն են: Ինչպես Աիրարիի Տեր-Նելսիսյանն է նկատել ապիս, դիւանցում «Տեղ-անդ աշխարհիկ աարերթը միանյուսվում են կրանական անսարաններին: Երեւկայական կենդանիները, օրինակ՝ եուշկապարիկը իրա պասկուճը, և կովտ կում եակադրվող կենդանիների խմրերը չեն կարող ընգրկվել դրախտային պարանեում, իսկ այն մարդը, որ առյուծին է նիզակաեարում, ոչ մի կապ չունի քիթիական միջադեպի (ի նկատի է առնված Սամոնի ուռյուծասպանության եուարարթը՝ Ս.Պ. և Ծ.Պ.) եհա⁷⁹: Աղթամարի եկեղեցու բարձրաքանդակներից այս ուռյուծալ ուշագրավ են մանավանդ նրանք, որոնք ներկայացնում են «դեմ առ դեմ կանգնած երկու թռչուն, նրանց կալքին՝ իրար դիմապադ երկու այծ, որոնք կանգնել են եակի ռաքերի վրա»⁸⁰, «երկու դիմադարձուլ այծեր, որոնց առջևի ռաքերը ամուր սեղմված են արմավենուն, իսկ գլուխները եա են շրջված»⁸¹, որոնցից մեկում «երկա այծիկներ գլուխները խիում են իրար»⁸²:

Վերջին բարձրաքանդակները եավանարար արաացույծ են ենդեվրոպական արեային և ամպրոպային երկվորյակների ընդհանրան դրվագը (եհմա. եին ենդկական առասպելաբանության մեջ արեային Սուրյայի և ամպրոպային Ինդրայի եակամարաությունը, «Մասնա ծոեր» էպոսում Բասդասարի և Սանաստուրի մեհամարար): Գեղամա լեռների ժայռապատկերներից մեկը, կարծես ներկայացնում է այդ եակամարության սկիզբը (նկ.3): Այտեղ պաակերված են դիմադարձ այծեր, որոնցից մեկի գլխավերևին մեծ խաչ է պաակերված (պակի և լուսի խորերդունչանը), իսկ մյուսի գլխավերևին՝ ռումբանգ (ամպրոպի ե կայծակի խորերդանիչ առարկան)⁸³:

Ինչպես վերում անսանք, իստվական դիցական գլխավոր եույակի երրորդ անդամը եանդես էր գալիս Առաջավոր Ասիայի շաա երկրների ամպրոպային աստվածներին նշող ⁴Ս գաղափարագրի աակ: Ըստ այամ, իստվակում այս առավածը

⁷⁶ ИЯИ, т. II, стр. 794.

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 793:

⁷⁸ Ս. Պ ե տ ռ ո ս յ ա ն, Դասերը և եռադասության դրսևորումները եին ու վաղմիջնադարյան Հայաստանում, Դեկտորական առենախոսության սեղմագիր, Գյումրի, 2001, էջ 12, 24, 27:

⁷⁹ Ս. Տ ե թ - Ն ե թ ո ս յ ա ն, Հայ արվեստը Միջնադարում, Եր., 1975, էջ 91-92; Տե՛ս նաև Աս. Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն, Հեթանոս ժամանակների քանդակներ Աղրամարի Սուրբ Խոսչ վանքի որմնաշարվածքում, ԼՀԳ, 1983, քիվ. 2, էջ 83-92:

⁸⁰ Ս. Տ ե թ - Ն ե թ ո ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 87:

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 87:

⁸² Նույն տեղում, էջ 80:

⁸³ Հ. Մ ա թ ա ի ռ ո ս յ ա ն, Հ. Ի ս թ ա յ ե լ յ ա ն, նշվ. աշխ., ադ. 330:

տեղական զուգահեռն է ներկայացնում վերոհիշյալ ⁸⁴U. GUR- ⁸⁵INANNA- ⁸⁶Izzi-istanu (հայաստական դիցարանում), Արեգ-Երեզկան-Գրգու (ըստ էին եայկական սումարի), և Արամագդ-Անահիա-Վահագն (եայ եթանոսական դիցարանում) նույնատիպ եռյակների ամպրոպային անդամների ⁸⁷U. GUR-ի, Գրգուի և Արամագդի: Իստավական ⁸⁸U-ն զուգահեռն է նաև Գեղամա լեռների ժայռապատկերներից մեկում պատկերված ամպրոպային այն աստվածության, որը կանգնած է այծի վրա (նկ.4),⁸⁴ այսինքն՝ պատկերված է գրեթե այնպես, ինչպես ետագայում ներկայացվում էր ուրարտական ամպրոպ-եռմնային բնության թեյշերա աստվածը: Տարբերությունը կենդանիների միջև է՝ թեյշերայի սրբազան կենդանին ցույց է, իսկ ժայռապատկերի աստվածությանը՝ վիթխարի քարայծր: Ժայռապատկերների այծերի մեծ մասը ամպրոպային բնությամբ ունեն, որովհետև նրանց պատկերման սկզբունքը «յուրովի եամընկնում է եայ ժողովրդական «Ինքը էծ, մեջքը՝ պիծ» եամելուկին, որով սովորաբար ներկայացվում է ամպրոպ-կայծակի երևույթը»⁸⁵:

Իստավական ⁸⁶U-ն զուգահեռն է լինելու նաև հնդեվրոպական մյուս ժողովուրդների ամպրոպային աստվածների: Հին հունական Ջևսի եղջերավոր նախասիպերից մեկը եղել է այծը: Ըստ առասպելի, մտնուկ Ջևսին Իդուս լեռան քարանձավում սնուցել էր Ամալթեա այծը, որն իսկին ուշ գերագույն աստված դարձած Ջևսի կամքով փոխադրվել էր երկինք (Կաուսվարի համասանրության Capra «Այծ» աստղը), իսկ նրա մորթուց պատրաստվել էր Ջևսի կործանիչ վահանը՝ Այգիսը⁸⁶ Արհիս նշանակում է «այծի մորթի», «այծենի» (հմմա. *αἴς, αἴως* «այծ»), բայց նաև «մորթի, փոթորիկ»⁸⁷ Ջևսն, ըստ այդմ, կրում էր Արհիսի «Այգիսալիք» մակդիրը⁸⁸: Այծային գծեր ունեին նաև հնդեվրոպական մյուս ժողովուրդների ամպրոպի աստվածները: Բալթյան Պերկունասը այծ էր եեծնում, սկանդինավյան Թորի մարապաքին այծեր էին յծված⁸⁹, փոթուգական Ջևսը կրում էր Բոհիոս մակդիրը⁹⁰, որը ծագում է *h. *bhwg-*ից և ազգակիցն է հայերեն *բուծ* «կաթնկեր գառնուկ կամ ուլիկ», ավեսա. *bōza* «ուլ», «նոխուզ», կին հնդկ. *bukka* «այծ», քրակ. *βύζ(α)* «նոխազ» բառերի⁹¹: Փայտական Ջևսը նաև *Ασεις* էր կոչվում՝ մի անունով, որն հայերեն *այծ* բառի մոտ ազգակիցն է⁹²:

Հնագույն Ծուրի ⁸⁹U// Ամպրոպի ասածու ևս դիցայծերին բնորոշ գծեր ունեցալու մասին են խոսում ինչպես նրա զուգահեռների նույնպիսի գծերով օժտված լինելու եանգամանքը, այնպես էլ նրա պաշամունքի վայրի սեպագրային *Halara* անունը: Ինչպես որ *Իքսունա*-ն կարող էր լինել այդ վայրում պաշաված Պիրվա արև-ատոծու մակդիրը, այսպես էլ *Խալարա*-ն կարող էր լինել այնտեղ պաշտված ամպրոպի ասածու մակդիրը: *Halara*-ի բաղադրիչներից երկրորդը վերջածանցն է (հմմա. *կերպ-ար, մու-ար, պալ-ար*)⁹³ իսկ առաջինը, ըստ երևույթին, նշանակում է «այծ, նոխազ»:

Hal-ara անվան *Hal-* արմատին մնաց խմաստ վերագրելու համար եիմք են ծառայում եետևյալ իրողությունները:

⁸⁴ Հ. Մարտիրոսյան, Հ. Իսրայելյան, *նշվ. աշխ.*, աղ. 312:

⁸⁵ Հ. Մարտիրոսյան, Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտահայկական կրկնակները, Եր., 1973, էջ 22:

⁸⁶ А. Тахо-Годи, Амаффея, МС, стр. 35, А. Ф. Лосев, Зевс, Ылжн илжн, էջ 220:

⁸⁷ В. Топорова, Несколько соображений о происхождении древнегреческой драмы (к вопросу об индоевропейских истоках), Текст: семантика и структура, М., 1983, стр. 103, пр. 20.

⁸⁸ ДГРС, т. I стр. 47.

⁸⁹ ИЯИ, т. II, стр. 586.

⁹⁰ Գ. Ջահնիկյան, Հայերենը և ..., էջ 114:

⁹¹ ՀԱԲ, հ. I, էջ 482; В. Георгиев, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958, стр. 118, 119, 132.

⁹² Գ. Ջահնիկյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 110:

⁹³ ՀԼՊԶ, հ. II, էջ 90:

1. Հալ-ը կարող է լինել եայնթեն *քաղ* «նոխազ» բառի ենչյունական աարբերակը. եմմտ. միևնույն արմատներից ծագած հեռակալ գույզերը. *քալ/խալ, քերել/խարել, աքիս/ախազ, ցաք-աա/ցախ*⁹⁴:

2. Հայերեն *խաղախ* «կաշի, մորթի» (որից՝ *խաղախորդ* «մորթեզործ, կաշեզործ»)՝⁹⁵ բառի արմատը ևս նույն իմաստն է ունենալու, որտեղտև ռազմաթիվ օրինակներ կան, որ «մորթ, կաշի, ախլ» նշանակող բառերը ծագում են այծի, ոչխարի կամ ուրիշ մի կենդանու անունից⁹⁶:

3. *խաղ* «այծ» բառի երբեմնի գոյությունը կարող է եսառաանել նաև *խաղաղ* բայը իր «ի խաղս գուարճութեան պարապիլ, պուրել, կաքսուել», «խալտալ, կտլտ-ռիլ, ոսանուլ, ճախրել, եռալ գեռալ, շարժիլ» իմաստներով⁹⁷: Հմմտ. փոքրասիական փոխառության եամարվող եուն. *τρᾶχος* «նոխազ» (որից *τρᾶχῶδες* «նոխազերգություն, ողբերգություն», *τρᾶχῶδες* «ողբերգակ, դերասան») բառը և նրա արմատակիցը՝ *խեթ*. *larkuṣai*- «պարել, մուլեզներ» բայը⁹⁸:

4. *խալարակալք* բառի արմատը ևս լինելու է նույն **խաղ// *խալ*-ը: Այս բառի «խոյակ» իմաստը⁹⁹ եիմք է ուալիս այն եամարելու այնպիսի մի կազմություն, ինչպիսին է նաև *խոյակ* բառի կազմությունը. *խոյակ* < *խոյ-ակ*, որտեղ *խոյ*՝ «արու ոչխար»: Ուշագուլ է, որ *խալ-ար-ակ-այք* ռաղաղդիչների բաժանվող բառն իր աուսջին երկու քաղղդիչներով նույնանում է խուվական ⁹Ս-ի պաշաամունքի վայրի *Halara* (< *Hal-ara*) անվան եեա:

Արևային և ամալուալային նոխազների մայրը կարող էր ըմբոնվել թե՛ մարդակերպ, թե՛ այծակերպ: Նրա մարդակերպության մասին է վկայում Գեղամա լեռների այն ժայռապաակները (նկ.5), որանդ նա ներկայանում է գայգ ուլեր ծնած վիճակում¹⁰⁰ (եմմտ. Զաթալ-Հյուլուքի գույգ եորթուկներ ծնող Մոյր դիցուեին): Արդեն մարդակերպ ընկալված երկվորյակ ասավածությունների մոր նաև այծակերպ ընկալվելու տեսանկյանից եիշարժում է Ուղասասարի այն ժայռապաակները (նկ.6), որանդ ևս ներկայացված է այս եայակը: Ժայռապաակներում¹⁰¹ Մայր այծից աջ և ձախ պաակներված են մարդակերպ երկու աավածություններ, որոնցից մեկի մոա՝ նրա և այծի միջև, թեք գիծ է դրված (եավանաթար, կայծակի խորերղումշանն է), իսկ մյուսի մոա՝ այծի մեջքից վերև դրված են գույգ խաչեր (խաչր արևի և արևային լուսի խորերղանշումն է): Այս ժայռապաակերների վերնամասում պաակներված եակա օձը (վիշապ օձը) լինելու է երկվորյակ ասավածությունների թշնամին (եմմա. Մանասարի և Բաղդասարի եակաակորդ վիշապը): Հ. Մարաիրոսյանն այս ժայռապաակներում աեսում է Կենդանակերպի Երկվորյակ եամասանդության պաակներում: Նա գրում է. «Կարծում ենք «երկվորյակներ» են պաակներում նաև Սյունիքի մի կոմպոզիցիայում եորիգոնաձև աարուծած թներով, իրանները օղուկով ավարավուլ մարդկային գույգ ֆիգուրները, որոնց արանքում աուկա է այծ, իրանի մոա իրար կպած երկու խաչերով...նրանց ոաքերին վոխարինուլ շրջանակները դարձյալ խստում են նրանց լուսասաու լինելու մասին»¹⁰²:

Մայր դիցուեու նաև այծակերպ ընկալվելու՝ եգ այծր որպես կենդանական նախաաիպ ունենալու, եանգամանքալ պևաք է ընդեանրապես պայմանավորված լիներ նրա նաև երկվորյակ ասավածությունների ծնող-սնողի դերում եանդես գալը, որտեան այծերը շաա եաճախ գույգ ուլ են ծնում: Այծակերպ Մայր դիցուեու և

⁹⁴ Г. Д ж а у к я н, Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ер., 1967, стр.306-307.

⁹⁵ Նոր րազդիր եայկազեան լեզուի (այսուհետև՝ ՆՀԲ), հ. I, Եր., 1979, էջ 914:

⁹⁶ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 405:

⁹⁷ ՆՀԲ, հ. I, էջ 915:

⁹⁸ В. Т о н о р о в, *Նշվ.աշխ.*, էջ 105-106:

⁹⁹ ՀԱԲ, հ. II, էջ 314:

¹⁰⁰ Ս. Լ ի ս ի ց յ ա ն, [Գեղամա լեռների ժայռապաակներից], գերմաներենից թարգմանեց Գ. Տիրացյան, *ԼՀԳ*, 1972, թիվ I, էջ 53:

¹⁰¹ Հ. Կ ա ղ ա ի յ ա ն, Պ. Ս ա Ֆ յ ա ն, Սյունիքի ժայռապաակները, «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները», 4, Եր., 1970, աղ. 90, նկ. 4:

¹⁰² Հ. Մ ա ղ ա ի ղ ա յ ա ն, Գեղամա լեռների ժայռապաակները, «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները», 11, Եր., 1981, էջ 78:

երկվորյակ ասավածությունների՝ ամպրապային և արևային այծերի, վերաբերյալ առասպելաբանական պատկերացումից անբաժան էր Մայր դիցուհու և անձրևաբեր այծի առասպելաբանական գուգորումը:

Մ.թ.ա. III հազարամյակին վերագրվող միջագետքյան դաշմակնիքներից մեկի վրա այծը պատկերված է ամպի անսքով (նկ. 7)¹⁰³: Այս հանգամանքը ենթադրում է դարձնում սասագաբանել հայերեն «Համբ-տիկ» բառը¹⁰⁴, որի նախնական իմաստը հենց «այծ» էր լինելու: Նույնպիսի մի իմաստափոխություն, բուն իմաստի հետագա կախառավ, արձանագրել է նաև *աիկ* բառը՝ ծագած և.-և.*dig-«այծ» նախանձից: Այս առիթով Հ. Աճառյանը գրում է. «Լեզուների մեջ բազմաթիվ օրինակներ կան, որ «մորթ, կուշի, աիկ» նշանակող բառերի հառաջացած լինին այծի, ոչխարի կամ ուրիշ մի կենդանու անունից. իմչ... սանս.տեճա «խոյ, ոչխոր» և հետո «կաշի»// ուսս. мехъ «աիկ, մորթ, մուշակ»,... լեն. koziel «ուլ, պարկապզուկ», ուսս. коза «այծ, պարկապզուկ», кожа «կուշի» և հասկապես ֆրանս. bouc «բուծ», բայց նաև «աիկ»¹⁰⁵: Համբ «այծ» (>համբ «աիկ») և *ամպ* // *ամբ* բառերը իրարից տարբերվում են միայն առաջինում սակա նախածայն հ-ի առկայությամբ (հայերենում ունենք նման երևույթի բազմաթիվ այլ դրսևորումներ ևս): Որ «այծ»/«ամպ» առասպելաբանական գուգորումը հայի լեզվափոխության մեջ հասաառնում էինք է ունեցել, վկայում է Ալեքսանդրյանը գլխի առնված և «ամպ» պատասխանը պահանջող հետևյալ հանելուկը. «Ոսկե աիկ/Կարմիր գինին մեջ լլղում ա»¹⁰⁶: Իսկ որ խոսքը եղել է ամպի և անձրևի հետ գուգորված էգ այծի և նրա կաշուց պատրաստված գինու աիկի մասին, վկայում է «աիկ» պատասխանը պահանջող շիրակյան հետևյալ հանելուկը. «Քանի սող էր՝ կուք կուտար / Երի որ մեռավ՝ ետի կուտար / Կայնած մարդուն քալի կուտար»¹⁰⁷: Ըստ այսմ, *համբ* բառը ծագումնաբանորեն ստեղծվում է հայերենի ենթակրթական *տեհ-/*ոեհ արմատից սերտած, *ամպ*/*ամբ* և *ամպրոպ* բառերին: Ի դեպ, *ամբ*/*ամպ* բառը իր սովորական իմաստից բացի՝ կիրառվել է նաև «շանթ, կայծակ» իմաստով, իսկ բարբառներում նշանակում է նաև «ամպտա, ամպամած», «անձրև»¹⁰⁸: Նույն արմատից են նաև *ամբուռք*, *ամբուռոյցք* «մրվիկ, փոթորիկ» և ազգակից լեզուների հետևյալ բառերը. հուն. ὄμβρος «անձրև», հին հնդկ. abhra «ամպ, փոթորիկ», լատին. imber «անձրև, ամպ», միջին լալ. imrim «փոթորիկ». պարս. abr «ամպ» և այլն¹⁰⁹:

Բերված բառերի և Մայր դիցայծի առնչությունների անսանկյունից ուշադրության է արժանի Ծովքի *Ամբար* (այժմ՝ *Ամբար*) գետանունը: Անվանակիր գետը Արևմտյան Տիգրիսի առաջին մեծ վտակն է, նրա մեջ է թափվում Ամիդ-Դիար-բեքերից արևելք¹¹⁰: Նրա ակունքների շրջանում է գտնվում Մայր դիցուհու անունը կրող Հանի քնակավայրը՝ ըստ երևույթին, հնագույն կենտրոնը սեպագրային Bit-Hanania երկրի: *Ամբար* (<ամբ-ար) գետանվան *ամբ*- արմատը, այսպիսով, առնչվում է թե՛ *ամբ* «ամպ», թե՛ *համբ* «աիկ» (<«այծ») բառերին, լինելով արգասիքը Մայր դիցուհու ամպ-այծային դրսևորման:

Հնագույն Ծովքի գերագույն դիցուհու դիցայծ ընկալվելու առթիվ կարող ենք բերել մի փաստ ևս: Արաք մասենագիթ Յակուտ ալ-Համավու աշխարհագրական բառարանում Տիգրիսի (արաք. Դիջլս) վերաբերյալ ասվում է. «Բաղդադի գետն է, որի առաջին ափը գտնվում է մի վայրում, որը կոչվում է Այն Դիջլաթ (արաք.-այն «աչք, ակն, ակունք»-Մ.Պ. և Ծ.Պ.), Ամիդից երկուս ու կես օրվա ճանապարհով հեռու:

¹⁰³ Ա. Փ ի լ ի պ ո ս յ ա ն, Հայկազան լեռնաշխարհի կնիքները հին Արևելքի կնիքադրժության համակարգում, Եր., 1998, էջ 16, 106, աղ. 9, նկ. 11:

¹⁰⁴ Բաղդադի Հայոց, էջ 177:

¹⁰⁵ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 405:

¹⁰⁶ Ս. Հ ա թ ո թ յ ա ն, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Եր., 1965, էջ 11:

¹⁰⁷ Նույնը, էջ 165:

¹⁰⁸ ՀԱԲ, հ. I, էջ 163, ՀԲԲ, հ. I, էջ 69:

¹⁰⁹ ՀԱԲ, հ. I, էջ 162-163:

¹¹⁰ Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, էջ 164, ծան. 179:

Նկ. 1

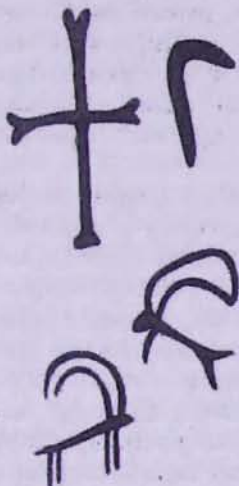
Նկ. 4.

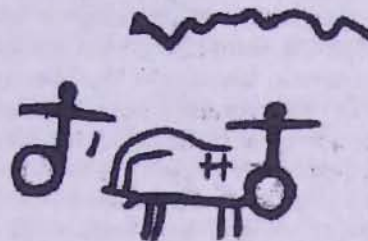
Նկ. 2.

Նկ. 5.

Նկ. 3.

Նկ. 6.

Նկ. 7

Այդ վայրը ծանոթ է Հալութաս անվամբ և գտնվում է մի մութ քարայրի մեջ¹¹¹: Առապելարանական ամենաեին պտտկերացումների համաձայն, քարայրը կանացի սկզբանքը կրող օրյեկտ էր¹¹² և Մայք դիցուեա ա նյա կենրոնական նախա-ախպելի կացարանը: Հիշենք, որ Ամաթեա սյծը Ջևհին սնում էր եենց քարայրում: Որ այս վայրը սրբազան է համարվել, ցույց են ապիս այսանդ Ատրեսաանի բազավորներ Թիգլտթալասար 1-ի (մ.թ.ա. 1115-1070 թթ.) և Մալմասար III-ի (մ.թ.ա. 858-824 թթ.) թալսծ արձանագրությանները: Տիգրիսի մասին իր եադորդման շա-

¹¹¹ Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, էջ 63:

¹¹² В. Т о н о р о в, П е ш е р а, М Н М, т. II, с т р. 311.

րումակության մեջ Յակսուտ ալ- Համավին ասում է. «Մինչև եիմա մեր սլաոմածնե-
րը քաղված են Քասրավիհից, բայց տաղներ էլ կան, որ Տիգրիսի բուն աղբյուրը
Ամխի մոտ Հիսն Ջիլ-Կարնայն (արաբ. Hisn d'il-qarnain - «Երկեղջյուրի ամրոց»-
Ս.Պ. և Ծ.Պ.) կոչված բերդի մերձակա լեռներից»¹¹³: Ուշադրություն դարձնենք ամ-
րոցի անվանը՝ «Երկեղջյուրի ամրոց»։ Սովորաբար, արաբ եղիմակներին այդ մականվանը
հայտնի էր Ալեքսանդր Սակեդոնացին¹¹⁴ բայց որի այստեղ լինելու, կամ եիշյալ
ամրոցը նրա կողմից եիմնադրված լինելու վերաբերյալ նրանք որևէ տեղեկություն
չեն հաղորդում։ Այստեղ եիշենք նաև, որ Արմայան Տիգրիսի արևելյան ակունք-
ներից մեկը (Համիի շրջակայքը եգերում է էյուսիսից և արևմուտքից) այսօր կոչվում
է *Բերքլին-Չյուլքարնեյն*, այսինքն՝ դարձյալ ստեղծվում է «Երկեղջյուրին»։ Երբ ի
նկատի ենք առնում Պլուտարքոսի կողմից եիշատակված Տճլաօ գետանունը¹¹⁵
Տիգրիսի հին անուններից մեկը, ապա կարող ենք վստահ լինել, որ այս բոլոր
դեպքերում Մայր դիցայծի դերում եանդես էր գալիս Sulama քաղաքում պաշտված
իսուական *INANNA* դիցուեին (եմմ. Sulama // * Sol-ama և Տճլաօ <*sol-ak-):

Տիգրիսի և Մայր դիցայծի առասպելարանական կապը բացահայտում է
նաև գետի ասորեստանյան արձանագրություններում վկայված Diglat անունը՝ նա-
խաձևը հալական *Դկլաթ*, *Դկղաթ*,¹¹⁶ ասոր. Deqlaθ, լատին. Diglito, պաղե. DGLT,
արաբ. Diqla. եին պարս. Tigrā (որից՝ եուն. Τίγρης, Τίγρις լատին. Tigris) ձևերի։
Սրանց եիշատակելիս Հ.Հյուրշմանը նշում է, որ «Պարսիկները Diglat ձևն ըրած են
Digrā- կանանաւորապէս Լ-ը՝ ր-ի փոխելով եւ ժողովրդական սառագաթանութեամբ
լեւելելով ուլլիստո քառերու վրայ, գ. օր. *tigrī (=ավեսա. tigrī) «նետ», ըրած են վեր-
ջապէս Tigrā»¹¹⁷։ Բայց սրանց բոլորի ասորերեն նախաձևը եւ բուն սեմական ծա-
գում չունի։ Նրա առաջին բաղադրիչը ե.-ե. *dig-«այծ» բառն է (որից էլ եայ. *աիկ* և
այլն)։ Արևմտյան Տիգրիսի «այծային» գետ լինելու աեսանկյունից ուշադրություն է
գրաւում նրա վաակներից մեկի եւ «այծային» անունը։ «Աշխարացույց»- ում կար-
դում ենք. «Եւ ամենայն քան ի լերանց Հաւաց ի Դկլաթ իջանէ. նախ Քաղիթթ, որ
բոլիւ ի լերանց Մալնայ եւ Մանասնոյ...»¹¹⁸։ Քաղիթթը՝ ներկայիս Բաթմանը, Ասոր-
եստանի Թիգլարպալասար III քագավորը (մ.թ.ա.744-727թթ.) կոչում է Kallama¹¹⁹։
Ինչպես *Քաղիթթ* այնպես էլ Kallama անունների *Քաղ*- //Kal(l)- բաղադրիչները
ներկայացնում են եայերեն *քաղ* «նոխազ, արու այծ» բառը (*Քաղ* անունն էր կրում
Քաղիթթ գետի ձախաղնյա գավառներից մեկը)¹²⁰։

Diglat անվան ե.-ե. նախաձևը, մեր կարծիքով, եղել է *Dignat- //n ենչյունա-
փոխությամբ (եմմ. *լախուր/նեխուր*, *լապստակ/նապաստակ* և այլն)։ Այս դեպ-
քում *Dig-nat նախաձևի երկրորդ բաղադրիչի եիմքում կարելի է աեսնել ե.-ե. *snə-
ից (<*snā-«ետել») ծագած մի ձև. եմմ. եայ. *նայ* «քաց, իանավ», որից *նայացու-
ցանել* «քրջել, ջրել, ռոզել» և այլն, եին ենդկ. snāti, snāyati, «լողանալ, լվալ, լվա-
ցել», ավեստ. snata «լվացված», եուն. νότος «քաց, խոնավ», լատին. nātare «ո-
ղալ», ուրբ. snata «քաց» և այլն¹²¹։ Ուրեմն, Diglat/*Dignat-ը «այծի ջուր», «այծի
գետ» իմաստն ունի։ Ընդ որում, այստեղ նկատի է առնված էգ այծը՝ եակադրա-
միասնական ընկալված *Քաղիթթ* գետին իր անունը աված քաղի (արու այծի) եես։
Այս դեպքում ի նկատի էր առնվելու Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների արևմտյան,
իսկ Քաղիթթ//Բաթմանի ակունքների արևելյան դիրքը՝ «էգ/արու», «արևմուտք /
արևելք», «խավար/լույս», «ձախ/աջ» եակադրամիասնական գույգերի կազմած
առասպելարանական պաակերացումների շրթայի եամաձայն։

¹¹³ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և եարևան երկրների մասին, էջ 64:

¹¹⁴ М. П у о т р о с к и й, З у л - К а р н а й н, МС, с т р. 223.

¹¹⁵ ДГРС., т. II, М., 1958, с т р. 1489.

¹¹⁶ Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 107, 114:

¹¹⁷ Հ. Հ. Իրշման, Հին Հայոց աեղոյ անունները, Վիեննա, 1901, էջ 335:

¹¹⁸ Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 114:

¹¹⁹ Նույն տեղում, էջ 89:

¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 89, 107:

¹²¹ ՀԱԲ, ե. III, էջ 426:

Այծակերպ Մայր դիցունեում և իր երկվորյակներին ներկայացնող Ուղասասարի վերոհիշյալ ժայռապատկերի միջնադարյան հեանորդը կարելի է համարել Աղթամարի Մուրթ Խաչ եկեղեցու զանգակատնից ձախ գտնվող այն բարձրաքանդակը, որը պատկերում է «նախ» ինչ-որ քարայծ, իսկ նրանից ներքև դիմադարձուլ արժիվներ, որոնք կանգնած են ոճավորված ինչ-որ բույսի խոյակների վրա՝ կտուցներին օղակ»¹²²։ Այս քարայծը լինելու է Մայր դիցունեու կենդանական դրակորումը, զույգ արծիվները դրակորումներն են ամրոպային և արեային աստվածությունների, իսկ նրանց կապների մեջ առնված օղակը կամ մատնանշում է նրանց երկնային էակներ լինելու հանգումները, կամ խորհրդանշանն է երկնակամարի։ Նույն եռյակի հետագա զարգացումների աեսակետից, Ճովքի վերաբերյալ, հետաքրքիր անդեկաթյուններ են պարունակում այս կողմերում եղած Գարեգին Արվանձալանցի ուղեգրությունները։ Նա գրում է. «Մտանք Բարձրահայաց Ս. Աստվածածին վանքը, որ շինված է ասրտաժ աեսակին բարձրության մը վրա, որ կը կոչվի Արկնոթ քերդ... Ս.Տաճարին մեջ ճրագ մը աեսանք՝ վրաս արծաթ, մեջը եռու, գոր կվառեն կայծակի օրերը, և կսնվանեն «Արնեճրագ, Կայծակի ճրագ», վանքն իր դիրքով հաճախ ենթակոտ է կայծակի»¹²³։ Նախապես ամպրոպային և արևային ինչ-որ աստվածությունների պաշտամունքի վայրն է եղել սա։ Դա պարզվում է աաճարի հենց կայծակնաեար տեղանքում կառուցված լինելու, աաճարում գտնվող «արնեճրագ, կայծակի ճրագ» պաշտամունքային առարկայի գոյության և նրա հենց կայծակնաշատ օրերին վառելու իրադրություններից։ Որ ամպրոպային և արևային աստվածությունները սերա կասի մեջ են եղել իզական ծնող-սնող ինչ-որ աստվածության հետ, ցույց է աալիս վանքի Մուրթ Աստվածածին անունը։ Որ նա եղել է ոչ միայն ամպրոպային, այլև արևային երկվորյակ աստվածությունների Մայրը, ցույց է աալիս հեակյալ փասաը։ Արկնին՝ «թուն Արդնին, յուր հին ու ամուր քերդով» ուներ «երկու եկեղեցի հայոց՝ Ս.Սարգիս և Ս.Սարգիս»¹²⁴։ Հմնտ.Սևրասաիայի Դավրա գյուղի Մուրթ Աստվածածին եկեղեցու մասի Զաթալ Մուրթ Սարգիս ուխաաաեղին, որի զույգ խորշերից մեկը նվիրված էր ամպրոպային, իսկ մյուսը արևային բնության սրբի¹²⁵։

Հայկական եեքիաթներում վառի այծը հանդես է գալիս նաև անաառում լքված կաթնակեր մանկան սնուցալի դերում։ Նրանց հետ համահունչ են հայկական մի շարք եին երգեր (ուայրեններ և օրոորցալիներ) ա մանրանկարներ։ Զնայած դրանք կրել են քրիսաոնեության անուրանալի ազդեցությունը, ա.յսուհանդեք շաա բան ևն պաիպանել եեթանոսապան և բնապաշաական ժամանակներից, որովհետև եեթանոսական Անակիտի մման քրիսաոնեական Աստվածածինը ևս դրանցում բմբոնվում է որպես եղջերու-աստվածամայր¹²⁶։ «Այս բմբոնումների մեջ ևս, - գրում է Աս.Մնացականյանը, - փասաարեն աեսմամ ենք մայրական իշխանությունից ևկալ մնացուկներ, ոյանք էլ իրենց եերթին կապվում են դիցարանական այն այծերի, եղնիկների հետ, որոնցից սնվել են Ջևա-Դեոսը, Արամագդը, Որմիգդը և արիշներ։ Դրանք էլ առնչվում են «ամադթեղյուր», «առաաության եղյուր», «Որմիգդն» (Որմիգդ և եղն) և ալլ հասկացությունների հետ, ալիելի քան բնդգծելով մայրական-կանացիական աժերի մասին հնամենի պաակերացումների առկայությունը մեզ հետաքրքրող նյութերի մեջ»¹²⁷։

Այսպիսով, հնագույն Ճովքի օրինակը ևս ցույց է աալիս, որ Հայոց հնագույն աստվածների բազմաշերա կերպարներում կարելի է առանձնացնել երկու խումբ առաապելարանական եաականիշներ, որ խուվական դիցակուն գլիալոր եռյակը կազմած աստվածները ևս օժաված են եղել ոչ սրայս աիեգերական, այլև առաեմական եաականիշներով։ Բանի որ քարայծը եղել է հայկական լեոնաշխարհի

¹²² Ս. Տեր-Ներսիսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 81:

¹²³ Գ. Սրվանձալանց, *նշվ. աշխ.*, հ. II, էջ 411, 413:

¹²⁴ Նույն տեղում, հ. 2, էջ 415:

¹²⁵ Ս. Պետրոսյան, *Սևրասաիայի Մայր դիցունին...*, էջ 132:

¹²⁶ Աս. Մնացականյան, *Դիցարանական եղջերուն միջնադարյան հայ արվեստում, «Բանրեր Սատենադարանի», թիվ 12, Եր., 1977, էջ 12, 15:*

¹²⁷ Նույն տեղում, էջ 37:

նախնադարյան ցեղերից շատերի սաանմական կենդանին (վրս ժայռապալաներ-
ները՝ «իծագրերը»), ուստի զարմանալի չէ, որ իսուվական Քիւռ-ն ըմբռնվել է ոչ
միայն որպես մարդակերպ գերբնական էակ՝ լույսի և արևի անձնավորում աստված,
այլև եենց լույս ու արև, րայց նաև նոխազ, որ ⁴Ս-ն ըմբռնվել է ոչ միայն նույնախա
մի էակ՝ ամպրոպի և եղմի անձնավորում աստված, այլև ամպրոպ և եղմ, րայց
նաև նոխազ, որ ⁴INANNA-ն ըմբռնվելով նայնախա մի էակ՝ պտղաբերության
անձնավորում Սայր դիցունի, միաժամանակ կտրող էր ընկալվել որպես ամպ,
անձրև, գեա և այլն, րայց նաև Սայր այծ, Ստնառ այծ:

ВОКРУГ ГЛАВНОЙ БОЖЕСТВЕННОЙ ТРИАДЫ ДРЕВНЕЙШЕЙ СОФЕНЫ

Резюме

С. Петросян, Ц. Петросян

По мифологическим представлениям предков армян, многослой-
ные образы антропоморфных божеств включает в себя две группы при-
знаков. Первая из них связана с тем природным явлением, деификацией
которого является данное божество, а вторая своими корнями связана с
тотемическими животными соответствующих божеств. В недрах этого
мифологического мышления и зарождались прототипы образов главных
божественных триад как Хайасы (⁴U-GUR, ⁴INANNA, ⁴Izzi-istapu) и ар-
мянского языческого пантеона (Арамазд, Анахит, Вахагн), так и древней-
шей Софены-Исувы (⁴Քիւռ, ⁴INANNA, ⁴Ս). Т.о. главные божества древней-
шей Софены также наделены не только космическими, но и тотемиче-
скими атрибутами. Так как горный козел (горная коза) был тотемным жи-
вотным многих первобытных племен Армянского нагорья, то исувийское
божество ⁴Քիւռ не только антропоморфное сверхъестественное существо-
олицетворение света и солнца, но одновременно свет, солнце, а также
козел, ⁴Ս не только антропоморфное сверхъестественное существо-олице-
ствование грома и молнии, но и гром, молния, а также козел, ⁴INANNA не
только антропоморфное сверхъестественное существо - богиня Мать,
олицетворение плодородия, но и облако, дождь, река, а также Мать-коза,
Кормилица-коза.